

that contribute to optimal and successful functioning and development of the organization through the use of advanced diagnostic methods and surveys on the effectiveness of the current leaders identified 10 types of readiness «Perfect», «Artist», «Sotsiofobnyy», «Sacrificial», «Populist», «Single», «Country Club», «Panic», «Impulsive», «Selfish», of which only 2 are effective: «Perfect» and «Single». Found that zmitovym filling efficiency of managers are personal characteristics such as adaptation, positive self-perception and acceptance of others, emotional comfort, Internal, poor care of the problems, focus on management, autonomy, challenge, service, integration of lifestyle, values and clear personal goals, problem solving skills, creativity, and ability to manage a team, understanding of management activities, communication and organizational skills, motivation to succeed, willingness to take risks, dedication, which are the directions of forming an effective leader. Such personal qualities best reflect the level of psychological readiness manager to manage.

Key words: activities director, factors and types of psychological preparedness, management efficiency.

Стаття надійшла 15 квітня 2015 р.

УДК 159.9

Г. Я. Легендзевич,
Л. М. Малинович

ФОРМУВАННЯ РЕФЛЕКСИВНИХ УМІНЬ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

Здійснено теоретичний аналіз різних наукових підходів зарубіжних і вітчизняних психологів щодо проблеми розвитку рефлексивних умінь особистості майбутнього психолога. Визначено вплив особистісного аспекту рефлексії і рефлексії професійної на формування у студента рефлексивних умінь під час навчання та його готовності до подальшої професійної діяльності. Запропоновано модель розвитку рефлексивних умінь майбутніх психологів, яка охоплює сукупність різних методів і засобів, форм навчально-пізнавального процесу.

Ключові слова: рефлексія, рефлексивні уміння, особистісна рефлексія, професійна рефлексія, професійне становлення, професійна діяльність психолога.

Постановка проблеми. Зміна соціально-політичних та економічних орієнтирів сучасного суспільства вимагає кардинальних змін освітнього простору, зокрема у системі пріоритетів вітчизняної вищої освіти, що окреслює нові вимоги до компетентності конкурентоспроможного фахівця та процесу його підготовки. Важливим чинником, що впливає на професійну успішність майбутніх

психологів, є їх рефлексивна компетентність, передусім, через виховання у них рефлексивних умінь, що забезпечують здатність ефективно виконувати професійні функції. Вміння адекватно оцінювати себе, власну професійну діяльність (способи діяльності, проблеми, що виникають і шляхи їх вирішення, емоційні зміни, форми комунікації, методи самоаналізу та ін.) виконує неабияку роль у становленні студента як професіонала.

Дослідження проблеми розвитку рефлексивних умінь як професійно важливих для майбутніх психологів обумовлено необхідністю пошуку психологічних чинників успішної навчально-практичної та подальшої професійної діяльності.

Стан дослідження. У сучасних вітчизняних дослідженнях усебічно розглядаються різні аспекти цієї проблеми: особливості професійної рефлексії (А. М. Веремчук [5]; Н. Ю. Волянук [6]; В. В. Демський [8]), рефлексія професійного становлення в студентські роки (М. Ю. Варбан [3–5]), соціально-психологічні чинники становлення професійної самосвідомості студентів (Н. І. Мащенко [12]), особливості формування Я-концепції в професійному становленні особистості (В. О. Швидкий [15]) тощо.

У психології рефлексивні процеси вивчають такі психологи: Г. Балл, Н. Бібік, В. Бондар, І. Зязюн, С. Максименко, В. Моляко, Н. Ничкало, Н. Пов'якель, В. Рибалко, М. Савчин, В. Семиченко, Т. Титаренко, В. Чепелева та ін. Значна кількість досліджень, зокрема Г. В. Ложкіна, В. В. Рибалка, Л. І. Уманець, Т. С. Яценко, присвячено вивченню особистості практичного психолога, проблемі його професійного становлення, а також з'ясуванню питань підготовки спеціалістів психологічного профілю у вищій школі.

Проте проблема розвитку рефлексивних умінь особистості майбутнього психолога в процесі професійної підготовки у наукових публікаціях, на наш погляд, висвітлена недостатньо.

Мета статті полягає в теоретичному обґрунтуванні засад формування рефлексивних умінь студентів-психологів під час навчання у вищому навчальному закладі та їх готовності до подальшої професійної діяльності.

Виклад основних положень. Специфіка підготовки майбутніх психологів спрямована в основному на отримання студентами теоретичних знань, засвоєння спеціальних умінь та оволодіння техніками щодо надання психологічної допомоги іншим. Водночас, окрім професійної компетентності, у діяльності психолога значне місце посідає робота над власною особистістю: самооцінкою, самосвідомістю, системою цінностей, образом себе та навколишнього середовища тощо.

Майбутній фахівець має досягнути найвищого рівня розвитку мистецтва жити – особливого вміння і високої майстерності у творчій побудові свого життя, що ґрунтується на глибокому знанні життя, розвиненій самосвідомості й оволодінні системою засобів, методів, технологій програмування, конструювання і здійснення життя як індивідуально-особистісного життєвого проекту, а це неможливо без достатнього рівня розвитку в нього рефлексії, найперше – особистісної, яка стане фундаментом у розвитку іншої, не менш важливої, – професійної.

Змінюється ставлення психолога, зокрема практичного, до професійної діяльності. Актуальними стають саморозвиток, самоосвіта, саморегуляція, самовиховання. Це – цінності особистісно орієнтованої освітньої парадигми, яка створює умови для реалізації потреб особистості в самовизначенні, самовираженні, самореалізації та самоактуалізації. Йдеться не просто про підвищення рівня освіченості й самостійності майбутніх фахівців, а про формування в них рефлексивних умінь, а це вимагає створення особливого освітнього середовища. Тому невід’ємною структурою у процесі навчання студентів-психологів є їх рефлексивна підготовка.

Рефлексивна підготовка майбутніх психологів передбачає таку її організацію, яка сприяє формуванню базових знань про рефлексію, розвиток основних рефлексивних умінь, стимулювання процесу особистісного та професійного самовизначення студентів. Загалом поняття «рефлексія» (англ. *reflection*) визначається як розумовий (раціональний) процес, спрямований на аналіз, розуміння, усвідомлення себе: власних дій, поведінки, мовлення, досвіду, почуттів, станів, здібностей, характеру, стосунків з іншими людьми й до інших людей, своїх завдань, призначення тощо. Понятійно, процесуально й функціонально рефлексія пов’язана із самоспостереженням, інтроспекцією, ретроспекцією, самосвідомістю [2, с. 569].

Найбільш істотними рефлексивними компонентами у професійному становленні практичного психолога є особистісна рефлексія та рефлексія професійної діяльності. Причиною рефлексії, як правило, виступає проблемно-конфліктна ситуація, що виникає або в діяльності, або в особистісному просторі суб’єкта, а умовою здійснення рефлексії є децентрація, вихід у надситуативну активність. Особистісна рефлексія є рефлексією у сфері самосвідомості, усвідомленням себе як суб’єкта професійної діяльності, наявності в себе професійно значущих особистісних якостей, рівня їх сформованості, визначення способів їхнього розвитку та корекції.

Рефлексія фахової діяльності є складним процесом, який охоплює, передусім, інтелектуальний та міжособистісний аспекти

рефлексії, розглядається як індивідуальна здатність людини виділяти, аналізувати, оцінювати, пізнавати, усвідомлювати свої можливості, особистісні й професійно важливі якості, різні сторони своєї діяльності й розвитку як професіонала, як спосіб утримання своєї самосвідомості, свого «Я» на складній, активній діяльності – професіоналізації. Це усвідомлення основ та структури ефективної професійної діяльності, її професійних цінностей та перспектив, особливостей професійної взаємодії та позицій суб'єктів цієї взаємодії, на основі чого здійснюється адекватна регуляція діяльності.

У сучасних зарубіжних і вітчизняних психолого-педагогічних дослідженнях рефлексія розглядається як категорія самосвідомості, самопізнання, самоаналізу, само оцінювання, саморозвитку, самовдосконалення тощо. Щодо визначення особистісного аспекту рефлексії акцентовано на активізації принципу саморозвитку особистості. Згідно з цим визначається рефлексія, що забезпечує самоорганізацію й самооблізацію особистості в різних умовах її існування. Рефлексивні уміння виступають як процес осмислення особистісних змістів (образів особистості, з якими ототожнює себе «Я»), який призводить до їх поступальних змін і зумовлює новоутворення особистості.

Поняття «особистісна рефлексія» у дослідженнях І. Д. Бега, Н. Й. Гуткіної, І. М. Семенова, С. Ю. Степанова розглядається в одному синонімічному ряду з поняттям рефлексивних умінь. Рефлексивні уміння досліджуються у них не тільки на теоретичному рівні, а доводиться експериментально. Характерним для більшості цих робіт є розуміння рефлексивних умінь як дослідницького акту, спрямованого людиною на себе як суб'єкта життєдіяльності. Перше ґрунтовне дослідження щодо сутності особистісної рефлексії виконала Н. Й. Гуткіна [7], яка розглядала зазначений феномен як механізм самосвідомості, особливий акт самодослідження, за якого індивід вивчає власний внутрішній світ і самого себе як дослідника. Проявом особистісної рефлексії в дослідженні виступили рефлексивні очікування, а критерієм наявності – самоаналіз, який визначає нові знання про себе. Н. Й. Гуткіна встановила, що найбільш сензитивним періодом розвитку особистісної рефлексії є підлітковий вік. Ми досліджуємо процес формування рефлексивних умінь в юнацькому віці, отже, маємо враховувати, що у цьому віковому періоді вона вже може бути виявленою та підлягає відповідній корекції, зумовленій особливостями професійної діяльності, до якої готуються студенти.

Важливо зазначити, що інтерес до рефлексивних процесів у сучасній психологічній науці пояснюється тим, що вони суттєво впливають на професійне й особистісне становлення психологів,

є психологічним механізмом самоусвідомлення та самооцінювання (З. Становських), основою саморегуляції та діяльності (В. М. Чайка). Низка дослідників (Г. С. Абрамова, М. В. Бадалова, Р. В. Овчарова, Н. І. Пов'якель та ін.) серед найбільш важливих професійних складових особистості психолога виокремлюють рефлексивність.

Рефлексивні уміння передбачають усвідомлення своїх особистісних якостей у зв'язку зі специфікою фаху. Структуру рефлексивних умінь становлять: самопізнання, самооцінка, самоаналіз, самоконтроль, професійне мислення тощо. Дослідник Н. І. Пов'якель пов'яже професійне мислення психолога з рефлексивним мисленням. Рефлексія є засобом фіксації досягнутих результатів і неодмінним атрибутом, що супроводжує індивідуальну освітню траєкторію майбутнього психолога, сприяє активному, творчому і особистісно значущому професійному становленню психолога.

Для розв'язання фахових завдань практичний психолог використовує наявні знання, життєвий досвід, інтуїцію, що, вочевидь, зумовлює особливі вимоги до його індивідуально-психологічних та професійних якостей, потребує самопізнання та психокорекції власних проблем. Особистість психолога є інструментом його роботи, а сферою докладання його професійних зусиль є особлива інтенція – особистість іншої людини. І лише завдяки рефлексивному началу і потенційній здатності до самопізнання діяльність психолога набуває істинно людського виміру.

Труднощі рефлексивного характеру під час навчальної діяльності (відсутність навичок самопізнання, умінь аналізувати власні думки, емоції, вчинки, діяльність; неупереджено оцінювати свої можливості та ін.) погіршують результати навчання. Рефлексія слугує джерелом внутрішнього досвіду, способом самопізнання, самоаналізу, самооцінювання, самовдосконалення і самореалізації як для психолога так і для споживача його послуг. Більшість видів професійної діяльності психолога потребують високого рівня розвитку рефлексивних умінь, наприклад, налагодження рефлексивного зворотного зв'язку у консультативній роботі; організація рефлексивної діяльності учасників психотерапевтичних груп, соціально-психологічних тренінгів тощо.

М. В. Бадалова розглядає рефлексивність майбутніх психологів як системну категорію, яка складається з двох взаємопов'язаних підсистем:

1. Сукупність уявлень спеціаліста про особливості ефективної професійної діяльності: наявність індивідуальної узагальненої теорії, на основі якої створюється і розвивається власна концепція психологічної допомоги, теоретична сензитивність – відкритість

новому теоретичному знанню, соціабельність, прийняття своєї недосконалості і шляхи подальшого професійного розвитку, система професійних цінностей, яка враховує, зокрема, етичний кодекс практичного психолога, прийняття труднощів і суперечностей різних сторін професійної діяльності як стимулу для подальшого розвитку, здатність сягнути за межі безперервного потоку професійної діяльності з метою побачити свою працю загалом.

2. Сукупність уявлень про себе як суб'єкта професійної діяльності, наявність професійно значущих особистісних якостей, міри їх сформованості, визначення способів їх розвитку і корекції [1, с. 28–30].

Для становлення високопрофесійного фахівця-психолога важливою є робота над собою, спрямована на самосвідомість, самопізнання, саморозвиток та активізацію особистісного потенціалу. Так, Н. І. Пов'якель зазначає, що рефлексивні компоненти самосвідомості майбутнього спеціаліста є невід'ємною складовою професійної готовності до діяльності в галузі практичної психології, оскільки вони не тільки спрямовують процес мислення і прийняття рішення, але й забезпечують регулювання і саморегулювання діяльності та поведінки, збереження психофізичного й енергетичного потенціалу фахівця. Такий підхід дозволяє розглядати професійну рефлексію як «регулюючий і стабілізуючий балансовий механізм у діяльності практичного психолога» [13, с. 3–6].

Особливе місце у системі життєвих ставлень особистості майбутнього психолога належить ставленню до себе в контексті навчально-професійної діяльності і його ставлення до діяльності у цілісному контексті життя. На думку О. М. Леонтєва, специфіка періоду професійного становлення майбутнього фахівця полягає в тому, що розвиток особистості суб'єкта діяльності тут відбувається у формі смислової перебудови свідомості. Під час навчально-професійної діяльності завоюваний студентами матеріал стає не тільки знанням, але й набуває адекватного особистісного смислу для студента, внутрішньо мотивує його діяльність [10, с. 232–241].

Поняття про себе, свою цінність і сутність значно впливає на сприймання суб'єктом світу загалом. Сукупність усіх уявлень індивіда про себе становить Я-концепцію (У. Джемс, Ч. Кулі, Дж. Мід, Р. Бернс, К. Роджерс, А. Маслоу та ін.). Низка вітчизняних дослідників (В. Г. Панок, Т. М. Титаренко, Н. В. Чепелева) стверджують, що специфіка професії психолога, її спрямованість на надання психологічної допомоги іншим передбачають те, що основним інструментом його роботи, окрім тестів, спеціальних психологічних методик, має виступати його власна особистість: образ себе та навколишнього світу,

цінності, самооцінка тощо. Щоб формувати об'єктивну самооцінку студентів, необхідно оцінювати різні види їх діяльності (не лише навчальну), створювати ситуації успіху, підкреслювати і розвивати все позитивне, вселяти віру в себе.

У цьому контексті особливої уваги варто приділити професійній самооцінці. Зокрема, С. В. Семенова називає професійну самооцінку частиною особистісної самооцінки, яка формується й актуалізується в процесі професійного становлення та професійної діяльності і змістово спрямована на якості, які обслуговують предметно-професійну діяльність.

Формування, розвиток та ефективна реалізація особистісних характеристик, які визначають структуру рефлексивних умінь як професійно важливих для майбутнього психолога, зумовлені позитивною мотивацією суб'єкта до навчально-професійної діяльності. У вітчизняній психології дослідження проблем мотивації здійснювали Є. П. Ільїн, А. О. Реан, В. О. Якунін та ін. Провідні навчальні мотиви студентів вивчалися у дослідженнях М. В. Вовчик-Блакитної, А. К. Маркової, Г. А. Мухіної, А. М. Печнікова, Ф. М. Рахматуліної. Динаміку змін мотивів творчих досягнень студентів-психологів аналізував Р. С. Вайсман. Зокрема, розглядаючи мотивацію учіння, А. К. Маркова підкреслює ієрархічність її будови, до якої входять: потреба в навчанні, зміст навчання, мотиви навчання, мета, емоції, ставлення та інтерес. У дослідженнях А. К. Маркової, П. М. Якобсона, Т. О. Матіс, О. Б. Орлова встановлено, що навчальна мотивація характеризується та визначається: 1) освітньою системою, освітньою установою; 2) організацією освітнього процесу; 3) суб'єктними особливостями того, хто навчається; 4) суб'єктними особливостями педагога, насамперед системи його ставлення до учня, до справи; 5) специфікою навчального предмета [11, с. 8–12]. Низка дослідників у системі навчальних мотивів виокремлює внутрішні та зовнішні мотиви, залежно від того, чи закладений мотив у процесі діяльності (П. Я. Гальперін, В. Ф. Моргун, П. М. Якобсон). До внутрішніх мотивів, пов'язаних зі змістом навчально-професійної діяльності та її виконанням, належать такі, як власний розвиток у процесі навчання, співдія разом з іншими і для інших, пізнання нового. Зовнішні мотиви навчання: процес навчання як звичне функціонування, навчання заради лідерства та престижу, прагнення опинитися в центрі уваги. Ці мотиви можуть негативно впливати на характер і результати навчального процесу. Важливим критерієм розвитку майбутнього психолога є рівень професійної мотивації – сукупність навчально-професійних, сутнісно значущих для особистості мотивів, які ґрунтуються на стійкому інтересі студента до майбутньої

професії і визначаються спрямованістю на оволодіння професією та готовністю до неї, що виявляються у провідній діяльності – «стати висококваліфікованим спеціалістом», «забезпечити успішність майбутньої професійної діяльності»

Як бачимо, вчені-дослідники висловлюють різні точки зору стосовно важливості тих чи інших індивідуально-психологічних особливостей рефлексивних процесів особистості психолога. Але спільним для них є розуміння розвитку рефлексивних умінь як професійно важливих для майбутніх психологів.

Отже, в результаті здійсненого аналізу наукових підходів робимо висновок про те, що рефлексивні уміння психолога визначаються як внутрішні психологічні характеристики суб'єкта, що відображаються у професійній діяльності, підвищують ефективність розв'язання професійних завдань, сприяють особистісно-професійному зростанню й самореалізації у процесі здійснення діяльності.

Висновки. У період навчання у вищому навчальному закладі існують значні резерви й формуються сприятливі умови для ефективного розвитку рефлексії, особистісних і професійних якостей студентів. Юнацький вік є сензитивним для інтенсивного самоусвідомлення, самоствердження, становлення стійких складових самосвідомості (Я-образу, Я-концепції, рефлексії тощо), а також розвитку фахового потенціалу – рефлексивних умінь як професійно важливих якостей майбутніх психологів, їх творчого ставлення до діяльності. Професійні інтереси, політичні уподобання, стиль поведінки, характер спілкування – усі ці складові способу життя формуються і зміцнюються у період навчання у ВНЗ.

Формування особистості психолога та рефлексивних умінь майбутнього фахівця є одними із провідних чинників його професійного становлення та успішної навчальної і подальшої професійної діяльності.

Перспективу подальшого дослідження проблеми вбачаємо в розробці моделі розвитку рефлексивних умінь майбутніх психологів, яка охоплювала б сукупність різних методів і засобів, а також різноманітних форм навчально-пізнавального процесу, таких як лекції, семінари та практичні заняття, тренінги, самостійна робота, індивідуальні та групові консультації.

1. Бадалова М. В. Профессиональная рефлексия практических психологов: опыт изучения / М. В. Бадалова // Практична психологія та соціальна робота. – 2002. – № 4. – С. 28–30.

2. Большой психологический словарь. – 4-е изд., расширенное / сост. и общ. ред. Б. Г. Мещеряков, В. П. Зинченко. – М.: АСТ МОСКВА; СПб.: Прайм-Еврознак, 2009. – 811 с.
3. Варбан М. Ю. Рефлексія професійного становлення в студентські роки: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Марина Юріївна Варбан. – К., 1999. – 171 с.
4. Варбан М. Ю. Рефлексія професійного становлення в юнацькому віці / М. Ю. Варбан // Практична психологія та соціальна робота. – 1998. – № 6–7. – С. 80–83.
5. Веремчук А. М. Розвиток професійної рефлексії майбутнього вчителя інтегрованої мови: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук / А. М. Веремчук. – К., 2009. – 20 с.
6. Воляннюк Н. Ю. Рефлексивність як детермінанта суб'єктності тренера-викладача / Н. Ю. Воляннюк // Соціальна психологія. – 2005. – № 2 (10). – С. 114–127.
7. Гуткина Н. И. Личностная рефлексия в подростковом возрасте: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогическая и возрастная психология» / Н. И. Гуткина. – М., 1983. – 24 с.
8. Демський В. В. Психологічні особливості розвитку професійної рефлексії офіцерів-прикордонників: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / Валентин Володимирович Демський. – Хмельницький, 2009. – 20 с.
9. Зеер Э. Ф. Кризисы профессионального становления личности / Эвальд Фридрихович Зеер, Эльвира Эвальдовна Сыманюк // Психологический журнал. – 1997. – № 6. – С. 35–44.
10. Леонтьев А. Н. Современные проблемы обучения и психического развития / А. Н. Леонтьев // Психология в вузе. – 2003. – № 1–2. – С. 232–241.
11. Маркова А. К. Психология профессионализма / Аэлита Капитоновна Маркова. – М.: Знание, 1997. – 308 с.
12. Мащенко Н. І. Соціально-психологічні чинники становлення професійної самосвідомості студентів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук / Н. І. Мащенко. – К., 2005. – 18 с.
13. Пов'якель Н. І. Професійна рефлексія психолога-практика / Н. І. Пов'якель // Практична психологія і соціальна робота. – 1998. – № 6–7. – С. 3–6.
14. Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки: монографія / Мирослав Васильович Савчин. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 280 с.
15. Швидкий В. О. Особливості формування Я-концепції в професійному становленні особистості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук / В. О. Швидкий. – К., 2007. – 16 с.

Легендзевич Г. Я., Малинович Л. М. Формирование рефлексивных умений будущих психологов

Осуществлен теоретический анализ различных научных подходов зарубежных и отечественных психологов к решению проблемы развития рефлексивных умений личности будущего психолога.

Определено влияние личностного аспекта рефлексии и рефлексии профессиональной на формирование у студента рефлексивных умений во время обучения и его готовности к дальнейшей профессиональной деятельности.

Предложена модель развития рефлексивных умений будущих психологов, которая охватывает совокупность различных методов и средств, различных форм учебно-познавательного процесса.

Ключевые слова: рефлексия, рефлексивные умения, личностная рефлексия, профессиональная рефлексия, профессиональное становление, профессиональная деятельность психолога.

Lehendzevych H. Ya., Malynovych L. M. Formation of reflective skills of future psychologists

The theoretical analysis of different scientific approaches of foreign and local psychologists on the problem of reflective abilities of future psychologist. The influence of personal reflection and reflection aspect of professional activity in the formation of student reflective skills during training and his willingness to further professional development.

In the period of study in higher education, there are significant reserves and creates favorable conditions for the development of effective reflection, personal qualities and professional students. Adolescence is senzytynym for intense self-consciousness, self-consciousness becoming resistant components (I – form, I – Concepts, reflection, etc.) and the development of professional capacity – reflective skills as professionally important qualities of future psychologists, their creative approach to business.

Professional interests, political preferences, behavior, character dialogue – all these components are laid lifestyle and reinforced during training in high school.

Formation of personality psychologist and reflective skills of the future specialist is one of the key factors of its formation and successful professional training and further professional activities.

It is proposed to model the formation of reflective skills of future psychologists, which would include a combination of different methods and tools as well as various forms of teaching and learning process, such as lectures, seminars and workshops, training, independent work, individual and group counseling.

Key words: reflection, reflective skills, personal reflection, professional reflection, professional development, professional activity of psychologist.

Стаття надійшла 26 квітня 2015 р.